

כיווני השמש ואמונה

הסיבה המסתורית של כווני אתרי קדושה במדבר הנגב

יהודה רוטבלום
ציורי סלע בנגב
www.rockart.co.il

תקציר

מראה מוזר נגלה לפניכם בטיולכם במרחבי מדבר הנגב. בכל מקום תראו אבנים מציצות מעל פני השטח. הם נראות כאילו הן שומרות נאמנות של רוחות השטחים שנעזבו מזמן והיו פעם אתרי קדושה לנוודי המדבר. אבנים אלו נבחרו בקפידה הם הגדולות והמובחרות מאבני הסביבה. אלו הן המצבות במדבר. המצבות הקדומות ביותר הן מהאלף העשירי לפנה"ס, הפכו לנפוצות מאוד מהאלף ה-3 עד 6 לפנה"ס, והמשיכו את מטרת הצבתם גם בימי התנ"ך. הן בצורתם הם דומים לאסטלות, שהיו נפוצות במזרח הקרוב בכל התרבויות, ושמשו את השליטים לתיאור מעשי גבורתם. היום אנו יודעים שמצבות הן ייצוג מופשט של אלים במדבר ובחירתם קשורה באמונה הנפוצה במדבר **לא תעשה לך פסל ותמונה שאסרה על ייצוג אלים במראה אדם**. מה שמעניין במצבות שכולן מוצבות בכיוון מסוים לשמש במיוחד לכיווני שקיעה וזריחה. מה משמעות כיוונם?

מלות מפתח: ציורי סלע, שמש, מצבות, הר כרכום, כווני שמש, כוכבים, מדבר הנגב, אמונה, טומולי, קונסטלציות, זריחה, שקיעה.

הקדמה

אסטרונומיה היא המדע העתיק ביותר בעולם, ולמרבה הפלא תחילתה דווקא באסטרוולוגיה. דת היא מערכת של אמונה עיוורת בכוחות עליונים, על-טבעיים, המנהלים את העולם. אחד מתפקידיה הפסיכולוגיים הוא להעמיד לרשות אדם דגם מאורגן ומסודר של היקום. הנחת היסוד של קיום כוח עליון מאפשרת להציג ולהסביר את צפונות העולם תוך פטור מהישענות על עובדות. זה התווך שבו נפגשו דמיון האדם והתנהגות הטבע והתוצאה הייתה ראייה דמיונית של התנהגות העולם. במודל זה הכוכבים והשמש היו לאלים וההתנהגות הלא צפויה של הטבע היו גחמותיהם. הארץ הייתה העולם התחתון והשמיים העולם העליון בו שכנו האלים שליטי העולם. האדם האמין בכוחות אלו ותפקידו היה לעבוד אותם בעיוורון. הכוכבים היו לאלים המטרה של הקדמונים הייתה להבין את התנועות המסתוריות של הכוכבים כי לפי אמונתם הם קבעו גורלות.

האסטרונומיה שימשה הן כמדע תצפיתי והן ככלי-עזר בסיסי לאסטרוולוגיה, שנחשבה לחלק בלתי-נפרד ממנה. תצפיות כוכבים היו חלק מכל תרבות קדומה, וכללו מעקב אחר זריחת השמש ושקיעתה, שינויים יומיים בירח, ליקויי חמה וליקויי לבנה, מיקום כוכבי הלכת ביחס לירח, וכן התחקות אחר גלגל המזלות והיעלמות הכוכבים. הואיל ורבות מן התופעות האסטרונומיות הן מחזוריות, ניתן היה לחשב את חלותן באמצעות צפייה בכוכבים. כך נתאפשר ליצור לוח שנה, ומכאן גם ניהול סדיר של חיי יום-יום ותכנון אירועים קבועים או מיוחדים, טקסים דתיים וכיו"ב. כל תופעה חריגה נרשמה ונתפסה בעיניהם כסימן מהאלים. גרמי השמיים היו במעקב מתמיד ע"י הקדמונים והשעון שכיוון את חייהם היו הירח, השמש והכוכבים. הם שמשו אותם בכל תחומי החיים לחישוב זמן, לחקלאות ולפולחן. דרך צפייה בכוכבים ניתן היה ליצור את לוח השנה ושעון לניהול החיים. דרך חישוב זמני העונות הקדמונים למדו את סודות החקלאות ועבודת האדמה.

אסטרונומיה גרמי השמים, שמש, ירח ופלנטות יצרו דפוסים קבועים בשמים שקבעו בעת העתיקה את מועדי הפולחן והחגים. לצורך המעקב אחרי גרמי השמיים הוכשרו כהני דת שישבו במקדש, שהיה גם מרכז אסטרונומי, או בחצר המלך. במסופוטמיה היו אלו הכוהנים האסטרוולוגים שנקראו *טופסאר אינומה אנו אנליל* שפירושו סופר שידע את סודו של האל אנליל שלימד אותם לחזות על-פי הכוכבים. במצריים היה זה *שומר השעה* או הכוהן *אמי-ונוות* שכיננו היה "חכם בכתבי הקודש". ביוון היה זה הכוהן שנקרא *הורוסקופי* שתפקידו היה להכיר את פרטי לוח השנה המיתולוגי והפולחני. תפקידם היה לייעץ לשליט בהחלטותיו החשובות שנעשו לפי הסימנים מהשמיים. כבר לפני 5,000 שנה הקדמונים ידעו להבדיל בין לכוכבי השבת לחמשת כוכבי הלכת. ההיסטוריון היווני סטראבו כתב עליהם שהם "בקיאים באופן עמוק בתופעות שמימיות".

1.1 הכוכבים הם כתב שמימי

לפי השומרים, צורות השמים והכוכבים היו כתב שמימי. המקדשים בשומר תוארו יפים כמו הכוכבים. המלך האשורי סנחריב הכריז ש"תכנית עיר הבירה נינוה שורטטה בכתב שמימי". הם השתמשו בספר אסטרוולוגיה שלימד אותם לקרוא את העתיד על-פי מפת השמים. קדמונינו ניחנו בדמיון מופלא הם יצרו פסיפס של אמונות ומיתוסים בהשראת מפת השמים וצבאם, שכן שם למעלה, בהבנתם, שכנו ופעלו האלים שליטי גורלם כוחות נסתרים ונעלמים. הם האמינו שהשמים הם מעונם של האלים שיצרו את הכול על פני האדמה, כולל האדם. ומה טוב יותר, בטוח יותר, מלנסות ולחקות את חיי האלים? הרי ברשותם מצוי כבר המתכון לחיי נצח, ואילו לנו, לאנשים על פני האדמה, ניתן רק המוות. להלן דוגמאות להשפעה של גרמי השמים על תרבויות בעולם:

- המקדשים הראשונים נבנו בהתאמה למיקומם של גרמי שמים.
- לוחות השנה הראשונים התבססו על מחזור הירח.
- הפסטיבלים הקדמונים התקיימו בתחילת השנה, באביב, עם שוויון היום והלילה, וציינו תחילתו של מחזור חיים חדש.
- החגים בכל התרבויות מרוכזים בתחנות זמן שהשמש מציבה, כמו ימי השוויון בין היום והלילה, היום הקצר ביותר והיום הארוך ביותר בשנה.
- גרמי השמים העניקו את שמותיהם לאלים בתרבויות שונות. כך אל השמש, אל הירח, ואלים על שמות כוכבים בולטים.

השינויים בטבע

מיקום הכוכבים נחשב קבוע והופעתם המחזורית הייתה הבטחה אילמת לסדר הקוסמי. ניתן לדמיין את תגובתם של כהני דת אלו כאשר הכוכבים החשובים כל כך למהלך חייהם לפתע נעלמו מהשמיים כאילו נבלעו על ידי כוח שטני. יותר גרוע מכול היה שהמזלות שזרחו כמו שעון אלוהי לפתע לא זרחו בעונות. במשך התקופות הם היו סימני הברכה ליושבי הארץ בהופעתם הצפויה במיוחד המזל באביב שסימן בקביעות את ראש השנה היום החשוב בשנה. המזלות העניקו להם את טיפת הביטחון והקביעות המיוחלת שכולם כה נכספו לו. היעלמותם הייתה מעשה של יד נעלמת חזקה ומזיקה שעצרה אותם במסלולם שנתה את סדרי העולם. עבור עובדי אלילים אותו כוח נעלם היה חזק יותר מהאלים שלהם. זו הייתה הכרזת מלחמה שמימית וסימן לאסון המתממש ובא ברמה של חורבן עולם. כל אלו תועדו באדיקות בכדי להתכונן ולהימנע מאסון זעם האלים.

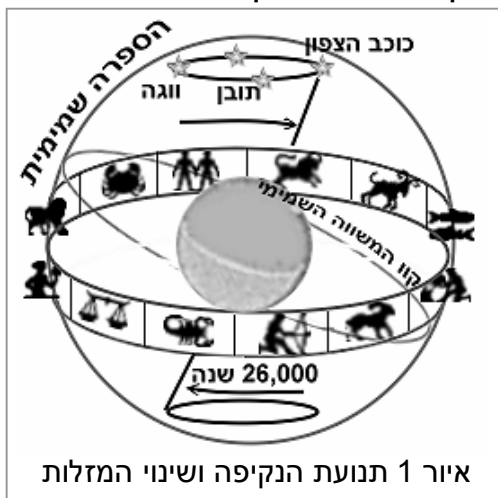
למה הטבע משחק בנו?

הכוכבים הפכו לדמויות מוכרות בשמיים וקבלו דמויות אשר חלקם היו גיבורים והאחרים שדים שלחמו אחד בשני. זה היה ההסבר שהקדמונים המציאו. היום אנו יודעים שיש מחזוריות בטבע ארבע תופעות טבע שמימיות אחראיות לתמורות על כדור הארץ:

1. הסיבוב של כדור הארץ על צירו הוא שמחולל את היום והלילה.
2. זווית הנטייה של כדור הארץ, 23.5 מעלות, יוצרת את העונות.
3. הקפת כדור הארץ את השמש משנה את הרקיע מעליה ועמה את הכוכבים. לכל עונה כוכבים משלה
4. תזוזת הכוכבים והיעלמותם דרך-קבע, וכן השינוי במיקום כוכב הצפון וזמן הופעתם של המזלות, נגרמים בשל תנועת הנקיפה של ציר כדור הארץ.

תנועת הנקיפה

תנועת הנקיפה או (precession) של כדור הארץ מתרחשת על ציר דמיוני ומשלימה סיבוב שלם כל 26,000 שנים. זוהי מעין תנועת סביבון, שכתוצאה ממנה

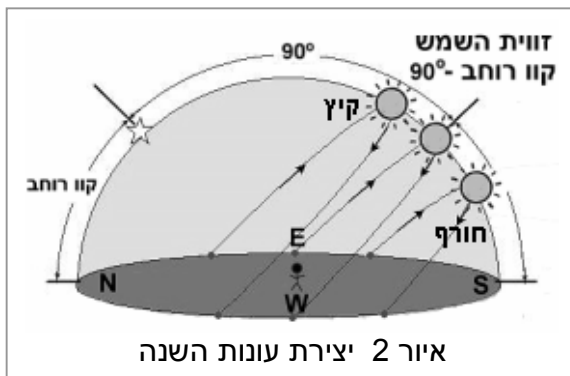

משתנה מיקומו של כוכב הציר, או כוכב הצפון. היא גם גורמת לתזוזת המזלות מערבה, כך שכל 2160 שנה מתחלף המזל ביום שוויון האביב. על רקע החרדה שאחזה בקדמונים לנוכח השינויים המתחוללים, הם חיברו מיתוסים שנועדו להסבירם. הקדמונים חוו אי-יציבות לנוכח התופעות המחזוריות של חילופי עונות ושל השינוי באורך היום, כמו גם לנוכח השינויים בכיווני זריחת ושקיעת השמש, במיקום כוכב הציר ובמיקום המזלות. הכוכבים סביב קו המשווה, לרוחב 47 מעלות, נעלמו חזור

והיעלם מהאופק השמימי, כי כל תנועה קלה של כדור הארץ מצירו משנה את הרקיע מעלינו. לאסטרונומים הקדומים לא היה הסבר לשינויים אלו. זה נגד את הלוגיקה שלהם ואיך אפשר להסביר זאת לשליטים? כל מה שהם למדו מרישומי הכוכבים שלהם לא תאם ולכן היציבות שלהם ציפו נעלמה ועמה התקרבה הסערה של סוף העולם.

עונות השנה

תנועת ההקפה של כדור הארץ את השמש נמשכת 365 ימים, ונטיית ציר סיבובו

בזווית 23.5° היא האחראית לתופעה של עונות השנה. נטיית הציר גורמת להשתנות בזווית הפגיעה של השמש, ומכאן, בהתאמה, לשינוי בכמות האנרגיה שמשפיעה השמש על כדור הארץ. כמות אנרגיה גבוהה מצד השמש על הארץ גוררת התחממות ניכרת ואז אנו בקיץ, בעוד שבחורף נחשפת הארץ לכמות אנרגיה נמוכה בהרבה והטמפרטורות נמוכות אף הן.

העונות נבדלות זו מזו במידות החום, בכמות המשקעים, ובאורך השונה של יום ולילה. ההשתנות בזווית החשיפה לאור השמש מקבלת בקיץ ציון-דרך ביום הארוך ביותר בשנה, ובחורף ביום הקצר ביותר, ואילו באביב ובסתיו חלים ימי השוויון, עת היום והלילה שווים באורכם. לקדמונים נראָה שהשמש משתנה, היא באה והולכת, והם נתקפו באי-ודאות באשר ליציבותה, ובחרדה שמא תיעלם כליל. האביב התקבע כעונה החשובה בעת העתיקה, וציין את תחילת השנה ומחזור-חיים חדש. הטבע הוא מלא חיים, ושינויים עונתיים ניכרים בו הן בהתנהגות בעלי חיים והן בצמחים. כך פריחה ונבילה בממלכת הצומח מותאמת לעונות, לידה של חיות-בר מותאמת לאביב, בסתיו ובאביב נודדות הציפורים, ועוד דוגמאות לרוב.

תזזת המזל ביום שוויון האביב

אחת התוצאות של תנועת הנקיפה היא נדידה מערבה של נקודת קו המשווה השמימי. בכל חודש בזריחה של השמש מופיעה קבוצת כוכבים חדשה, שעם הזמן נקבעה כמזל החודש, ובסך-הכול קיימים אפוא שנים-עשר מזלות. ביום שוויון האביב קבוצת הקונסטלציות בזריחת השמש קבעה את המזל של תחילת השנה. הופעתו מחדש סימנה את המשך הסדר הקוסמי. אך לדאבון המאמינים התברר שהסדר הזה לא נשמר. כל המזלות נעים במעגל השמימי, בגלל תנועת נקיפה מערבה. ולכן כל 2160 שנה המזל המופיע בזריחת השמש משתנה ביום שוויון

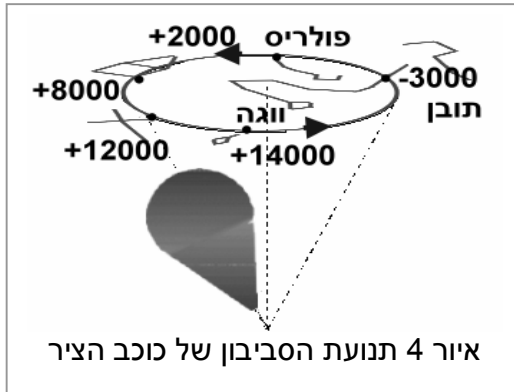

האביב. בשנת 6540 לפנה"ס הופיעו התאומים בעת שוויון האביב. בשנת 4360 תפס מזל שור את מקומם. בשנת 2220 דחק הטלה את השור ממקומו בעת שוויון האביב, ובשנת 60 לפנה"ס דחק מזל דגים את הטלה. לפי חשיבה קדומה, העונות נקבעו על-ידי שעון האלים. שינויים אלו לא התקבלו באהדה והצמיחו הסברים משונים להעלמות מזלות של ראש השנה ממקומם. מזל החודש נתפס כקבוע

בחיי אדם, אך כיום יודעים אנו שמיקומו משתנה. אין להבחין בתזזתו האיטית אלא אם עוקבים אחריו במשך דורות. ואכן, לאחר תצפיות ממושכות הבחינו הקדמונים, למרבה הפתעתם, שהמזל נודד ממקומו ומוחלף במזל מוקדם יותר. שינויים מעין זה נחשבו בעת העתיקה כמאבקים בין האלים, וסביבם התפתחו מיתולוגיות בכיכובם של גיבורים שכל ייעודם היה להשיב את השמש ואת הסדר הקוסמי על כנם. למשל כאשר מזל טלה דחק את מזל השור ביום שוויון האביב התפתח המיתוס של העלמות השמש. ההסבר היה שהטלה גנב את השמש ולכן צריך לצוד אותו בכדי להחזיר את הסדר הקוסמי לכינו.

כוכב הצפון משנה מיקומו

תנועת הנקיפה או הסביבון של כדור הארץ מסביב לצירו היא, כאמור, גורמת לשינוי במיקום כוכב הצפון. במשך חיי אדם, מיקום הכוכב נראה קבוע, והוא אף נטע ביטחון בהתנהלות האלים, אך מעקב אחריו במשך תקופה ארוכה, מעבר לחיי אדם, הראה שהוא נודד במעגל השמימי.

תזוזת כוכב הצפון, הגורם היחידי הקבוע בשמים, הובילה להשערות בדבר סוף העולם. ב-3000 לפנה"ס, כוכב הציר היה טובן, והיום הוא פולאריס. במשך התקופות המיקום הקבוע של כוכב הצפון היה מקור לנחמה לקדמונים, הוא היה מקור הקביעות בחייהם. תזוזתו של כוכב הציר הגדישה את הסאה מבחינתם ונתפרשה כסימן מבשר פורענות. הם חששו שהעולם סביבם יוצא משליטה.

סימני אמונה מתוך ממצאים ארכיאולוגים

לכיווני השמש בזריחה ובשקיעה ייחסו הקדמונים חשיבות שאין למעלה ממנה, במיוחד לזריחה, שבישרה יום חדש ותמיד נשאה מסר של תקווה. כל מתקני הקדושה במדבר מוקמו בכיוון רלוונטי לשמים או לשמש. הכיוון ביטא רעיון, כמיהה, דאגה, התחייבות, הכול בהתאם למטרת המתקן או לטיב האירועים המתקיימים בו. היום הארוך ביותר והיום הקצר ביותר (כינו solstice), שמקורו מלטינית sol, "השמש עומדת", ובעברית "מפנה השמש" הפכו לחשובים ביותר בשנה. להלן דוגמאות אחדות לזיקה ההדוקה של תרבויות בעולם לגרמי השמים:

- המקדשים והמצבות הוקמו תוך התייחסות ופנייה לגרמי השמים.
- לוחות השנה הראשונים התבססו על מחזור הירח.
- הפסטיבלים הקדמונים התקיימו בתחילת השנה, באביב, בעת שוויון היום והלילה, וציינו תחילתו של מחזור-חיים חדש.
- חגים בכל התרבויות נקבעו בהתאם למהלך השמש, תוך שימת דגש מיוחד על ימי השוויון ועל ימי המפנה.

כווני קבורה

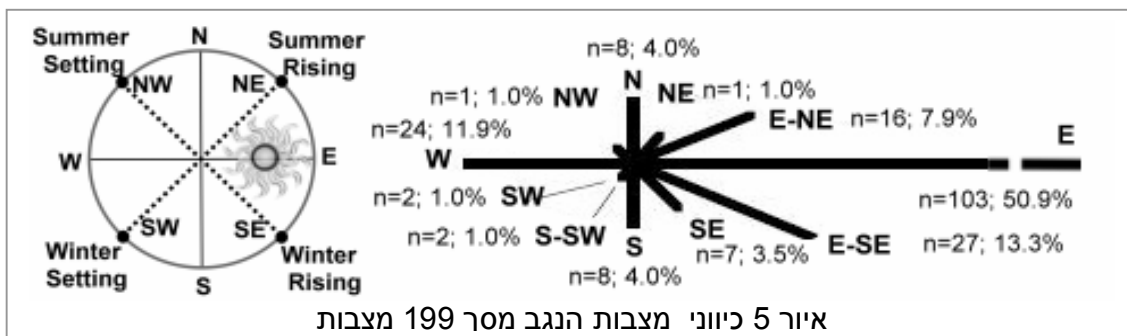
טומולי מדבר הנגב

טומולי היא קבר הבנוי מערמת אבנים גדולות היוצרת גבעה והוא נפוץ במדבר. זהו קבר לאדם ומי שזכה בכבוד זה היה אדם חשוב כמו ראש שבט. הקבר בנוי על ציר מהלך השמש מזרח למערב. ציר זה מסמל את כל מהלך החיים מפריחה ודעיכה. ראשי הנקברים הם לכוון שקיעת השמש או בהקבלה שקיעת החיים.

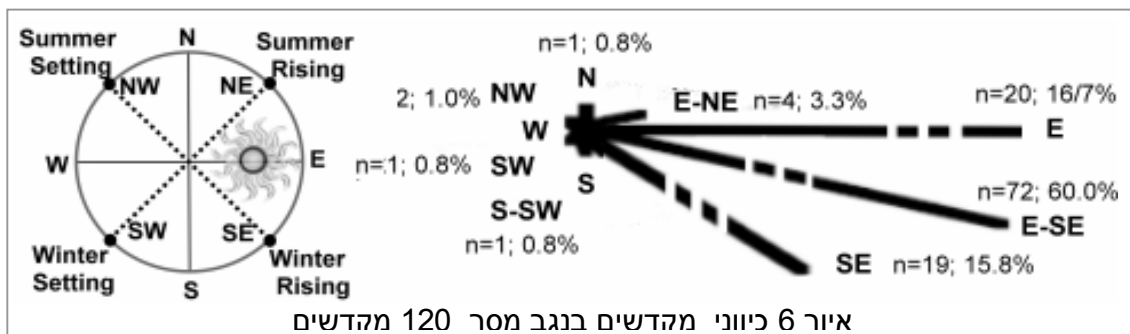
כיווני מצבות

מצבות הן סמלים של אלים והיו נפוצות באלף 3-6 לפנה"ס. השימוש בהם רווח גם במקומות מגורים וגם באתרים קדושים ששמשו את כל השבט. לפעמים מופיעה מצבה אחת או קבוצת מצבות. מצבות מכילות את רוח האל, בית-אל, ושמשו כעדים לבריתות, שבעה וקרבת פעילויות דתיות שנעשו בנוכחות האל. כיוונם לשמש מגלה עקביות הקשורה למחשבה לתפקיד השמש בחייהם.

מסך 199 מצבות 76% הם לכונן מזרח. מהם 51% הם לכונן הזריחה ביום שוויון האביב. 17% הם בכונן זריחת השמש בקיץ ביום הארוך בשנה. 3.5% הם בכונן הזריחה בחורף היום הקצר בשנה. (Avner 2002)

כיווני מקדשים

מקדשים שמשו את כל השבט. ניתן למצוא בהם גם מצבות, במות מרכזית עם כוון ברור, סימני קרבן. מתוך 120 מקדשים 75% בנויים לכונן זריחת השמש ביום הקצר בשנה. 16% לכונן, 16.7% לזריחת השמש ביום השוויון האביב. אחוז זניח בנוי לכונן שקיעת השמש במערב.

רוג'ום אל חירי

דוגמא מרשימה של אתר קדום בישראל וכיוונו לשמש הוא רוג'ום אל חירי ברמת הגולן. (Aveni 1998). האתר מתוארך ל 5000 לפנה"ס והוא מכיל חלקת קבר במרכזו. הוא בנוי מ 5 מעגלים כאשר הקוטר החיצוני הוא 150 מטר. יש פתחים בצידו אשר מכוונים לימי מפנה השמש באביב, בקיץ ובחורף. זהו מבנה מקודש

ששימש כאתר לעלייה לרגל במועדים שהוזכרו. הרעיון באתר זה דומה במהותו לכיווני מצבות ומקדשים שנמצאו במדבר הנגב.

ניתוח הממצא של כיוני השמש

לצורך ניתוח הממצא של כיווני המצבות והמקדשים נניח שהכוון הכללי של מזרח-דרום הוא כוון זריחת השמש בחורף. לפי כך הפולחן הקדום התקיים בשלושה מועדים עיקריים בשנה, יום השוויון באביב, והיום הקצר בחורף, והיום הארוך בקיץ. ימי מפנה השמש סימנו את ימי החרדה של הקדמונים ועמם את ימי הפולחן ועלייה לרגל למקומות הקדושים. בחירה זו מסבירה בתמציתיות את הדאגות של תושבי המדבר לגורלה של השמש במיוחד בזריחה. אלו כאמור היו ימי מפנה השמש וכאשר האור הראשון הפציע וקרני השמש האירו את המצבות זה היה הרמז מהאלים שהמאבק נגמר והשמש ניצחה והוחזרה למקומה. יופי הזריחה מפעים כל אחד מאיתנו גם היום והרגש הקסום של הרגע הזה הוא מלא בהתפעלות מעבודת הבורא. גודל השמש בזריחה על קו הרקיע הוא אשליה אופטית והיא נראית גדולה וחזקה יותר, כאילו זוהי שמש צעירה וחזקה שרק עתה נולדה. קרניה הזוהרות מתפשטות סביבה כמו כתר ואלו יוצרים הילה שיש רק לאלים. לקדמונים הרגע הזה היה חזק עשרת מונים וכאשר השמש עלתה היה זה כפלא. אורה הזהוב שטף את החשש עד שלא היה וחומה מוסס את הפחד שקינן במ. כל מועד שנבחר בעלייה לרגל בזמנים עברו קשור לשמש ונחשב כמהלך חיים קריטי בדמיונם של הקדמונים. באביב הם מקדשים את התקווה בריח חיים חדשים שנוצרים בטבע. הטבע חוזר לחיים וצובע את היקום באלפי צבעי חיים. הפרחים, העצים והחיות הודיעו לכל יושבי הארץ על חזרת החיים. תכונת הטבע נראתה בכל פינה וגעיית הוולדים הטריים נשמעה באוויר הצלול ואלו הודיעו בקולם הטרי על פרץ החיים המתחדש. האביב גם ציין את תחילת השנה החדשה והוא הבטיח את המשך גלגול החיים. בקיץ הם מספרים על התייחסות הקדמונים למוות בהקבלה של שקיעת השמש והיעלמותה ההדרגתית תוך זריעת מוות, בקרני השמש הלוהטות, בכל ששרד במדבר. בחורף הם מספרים על ההבטחה והתקווה לבוא עונה חדשה ופורייה. זה מסתמן בהתחדשות כוח השמש בסילוק פגעי הקור הפועה כל חי. המים שירדו מהשמיים והשקו את אמא אדמה שטפו ברננה את עקבות המוות שזרע הקיץ. כיווני שמש אלו היו הסימנים מהאלים לאדם על חזרת הסדר לעולם והם הפשטה של דמיונו וגם מבליטים את מהות דאגותיו. לפיהם דאגתו

הייתה קשורה בעיקר לזריחת השמש בעונות השונות וכנראה יותר מכל הוא דאג שהיא לא תחזור.

סיכום

במקומות הקדושים נעשו הבריתות הן האלים והאדם. הם מספרים בכיוונם על הדאגות של המאמינים ועל חשיבות השמש בחייהם. לשם הם עלו לרגל, כל שבת והמקום הקדוש שלו, הם התפללו לחזרת השמש בימי היפוך השמש. זריחת השמש היה המועד הכי קריטי הם צפו בשמש כאילו זו נבראת מחדש. בחורף כאשר אבד כוחה של השמש הם הדליקו מדורות אש בכדי לעזור לשמש בחזרתה (Anati 2001). הפחד הכי גדול שקינן בתוכם היה שהשמש תעלם לעולם!

אמונות משתנות לאט והסיפור של העלמות השמש חי בלבבות המאמינים לאורך התקופות עד היום. במחקר על ציורי סלע במדבר הנגב מתגלה הפחד הזה גם בציורים אשר אפשרו לאדם להביע את חששותיו במלואם. בספר פירוש משמיים (Roblum 2011) הרעיון הזה מתפתח יותר ונוצר הקשר בין הפחד מהעלמות השמש לציורים. ציורי הסלע הם חסרי כיוון אך הם מספרים סיפור שלם אשר שימר את המיתוס של העלמות השמש לעד.

מקורות

-
- Anati, Immanuel** (2001) The Riddle of Mt. Sinai: Archaeological Discoveries at Mt. Karkom
- Avner, Uzi** (2002) Studies in the Material and Spiritual Culture of the Negev and Sinai Populations, During the 6th-3rd Millennia B.C. PHD thesis.
- Aveni, Anthony and Yonathan Mizrachi** (1998) The Geometry and Astronomy of Rujum el-Hiri a megalithic Site in Southern Levant. *Journal of Field Archaeology* 25(4):475-496.
- Haiman, Mordechai** (2000) "The K-Line" at Har Romem Atiqot, 39
- Rotblum, Yehuda** (2011) Heavenly Art – Interpretation of Negev Desert Rockart